

СУЛАЙМОН ИНОЯТОВ

**СОҲИБҚИРОН
ВА ТЕМУРИЙЛАР
НАЗАРИ ТУШГАН ДИЁР**

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2002 •**

Т а к р и з ч и л а р:

фалсафа фанлари доктори, профессор *Р. Раҳмонов*
тарих фанлари доктори, профессор *М. Олтинов*
тарих фанлари номзоди, доцент *Р. Қаршиев*
тарих фанлари номзоди, доцент *А. Алауев*
тарих фанлари номзоди, доцент *И. Муҳаммедов*

Суратлар *Илҳом Ҳамроев* ва *Жумамурод Мирзаев*ники

Иноятов Сулаймон.

Соҳибқирон ва Темурийлар назари тушган диёр. Рисола. — Тошкент, «Шарқ», 2002. — 32 бет.

Тарих фанлари доктори, профессор С.И.Иноятов китобхонларга «Амир Темури Работи Малиқда», «Қосим Шайх Азизон», «Кармана тарихидан лавҳалар», «Файзулла Хўжаев — давлат арбоби» каби китоблари билан танишдир.

Муаллиф ўзининг «Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр» китобида Бухоро ва Самарқанд тенгдоши бўлган қадимий ва навқирон Кармана жуда қўп олиму уламолар, фозиллар маскани бўлганлиги, Амир Темурнинг она авлодлари шу маскан билан боғлиқлиги, улар машҳур шайхлар сулоласига тааллуқли эканлиги, Соҳибқироннинг ўзи, унинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо, сеvimли набираси Мирзо Улугбек, жаҳонгашта Бобур ҳам бу гўзал манзилда бир неча бор бўлганлиги ва ҳозирги кунда Навоий вилоятининг кўпгина гўшаларида уларнинг излари борлиги ҳақида камёб ва нодир манбалар асосида қизиқарли тарихий маълумотлар келтирган.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Ўз 65.2 Т

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2002

СЎЗБОШИ ЎРНИДА

Жаҳон сиёсат ва иктисодиёт майдонига дадил қадам кўяётган Ўзбекистон Республикасининг навқирон маъмурий-худудий бирлиги бўлмиш Навоий вилояти Кармана, Конимех, Қизилтепа, Нурота, Хатирчи туманлари ва Қизилқум саҳроси кенглиklarини бағрига олган улкан минтақа, таъбир жоиз бўлса, мамлакатимизнинг тўртдан биридир (ер майдони 110 минг квадрат километрдан зиёд).

Умуман, Шарқ ва Ғарбни боғловчи манзилда, хусусан Зарафшон водийсининг икки катта бўлаги бўлмиш Самарқанд ва Бухоро воҳалари ўртасида дарё тор водийдан оқиб ўтадиган жойда Кармана шаҳри вужудга келиши ва худди Қизилқум марказида қад ростлаган Зарафшон, Учқудук, Мурунгов каби масканларда миллоддан аввалги IV—III асрларда қон хунармандчилиги мавжуд бўлганидек шаҳар минтақасида ҳам Учтут, Сармишсой каби гўшаларда қадим аجدодларимиз ҳаёт изларини қолдириб кетиши табиий эди.

Эндиликда турк, озарбайжон ва туркман халқлари, қисман, ўзбек халқининг бобоқалони бўлган салжуклар Кармана минтақасида халқ сифатида шаклландилар ва кейинчалик Машриқзамин тарихи бешигини тебратган Буюк Салжуқийлар ва Усманийлар салтанатига асос солдилар. Сомонийлар давлатининг маданият — маърифат марказларидан бири бўлмиш Кармана минтақасида ҳозирда 339 археология, архитектура, санъат ёдгорликлари мавжуддир. Тарихий хотира ва маънавият кўзгуси бўлмиш бундай осори атиқалар Работи Маликни тиклаттирган Қорахонийлар даврида ҳам яратилди. Тарихда Кармана вилояти Язир вилояти деб номлангани, «язирлар» салжуқийларнинг бир қабиласи бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар сақланган.

Македониялик Александр (Искандар), Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий, Имом ал-Бухорий, Абу Наср ал-Фаробий, Умар Хайём, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Бобур, Муҳаммад Шайбонийхон, Абуллахон Шайбоний, Махдуми Аъзам Саййид Жалолиддин Қосоний, Бобораҳим Машраблар қадами теккан бу диёрда тариқат пири Хожа

Баҳоуддин Нақшбанднинг Работи Малик таъмирланишида фидойиларча меҳнат қилиши водий халқи ўз тарихини ҳамиша азиз тутганлигидан далолат беради¹.

Навоий вилоятида Спитамен, Муқанна, Маҳмуд Таробий сингари халқ қаҳрамонлари юрт истиқлоли учун курашиб, авлодларга ибрат намуналари қолдиришган. Моҳиятан Маҳмуд Таробий курашини давом эттирган Соҳибқирон Амир Темур ва бошқа темурийларнинг қадими теккан жойлар вилоятда қўп, улардан энг қадими ва гўзали эса Кармана шахридир. Айни маҳалда Амир Темурнинг онаси Тегина бегимнинг ота авлодларидан **Абу Абдуллоҳ Умар** манзил тутган маскандир.

Табаррук кўлэмалар ва маноқибларда Амир Темур, Жаҳонгир Мирзо, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур сингари тарихий сиймолар қаторида Баҳоуддин Нақшбанд, Али Қушчи, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби маънавият юлдузлари ҳам Кармана тупроғига қўниб ўтиб, водий тароватидан шуқуҳ туйганлари қайд этилган. Дейдиларки, Али Қушчи мадраса таълимини Карманада олган. Шохрух Мирзо ўғли Мирзо Улуғбекка Мовароуннаҳр ҳукмдори тожини Карманада кийгазган. Буюк ҳукмдор Абдуллахон Шайбонийга исмини қўйган ва тарбиялаган Махдуми Аъзам Саййид Жалолиддин Косоний 1512—1538 йилларда Карманада яшаган, 1533 йилда туғилган Абдуллахонни Миёнкол амири Муҳаммад Саъийдбий жалойир тарбиясига топширади. Муҳаммад Саъийдбий жалойир қудратли амир, ниҳоятда доно ва халқпарвар шахс бўлган, бўлажак Мовароуннаҳр ҳукмдорини ўн бир ёшига қадар тарбиялаган ва 50 йил хизматини қилган.

Яссавия тариқати олтин силсиласида тургувчи буюк валиюллоҳ **Бобо Худойдоди Валий** (Шайх Худойберди Азизон) (1464—1532 йиллар) Кармана яқинидаги Жалойир (Олчин) элатининг эски Гурд, Қизилравот кишлоғида кекса Ортиқ Шайх Азизон хонадонида дунёга келди, темурийлар салтанати охириги йилларида тенгсиз паҳлавон сифатида донг таратди, ва ниҳоят, яссавия тариқатида авлиё Шайх Худойдод Азизон номи билан танилди. Бу зоти соҳибкаромат кураш туша-туша охири шол бўлиб қолган, шундан кейин унга илоҳий кароматлар ато этилган. Биргина ёрқин мисол: фақат намоз пайтида оёқларига куч қайтиб, ўрнидан туриб муслимлик фарзларини адо этган. Ҳазратнинг қабри Самарқанд

¹. Қаранг: *Абул Муҳсин Муҳаммад Бақир ибн Муҳаммад Али*. Баҳоуддин Балоғардон. Т., 1993, 58-бет.

вилояти Жомбой тумани Ғазира кишлоғидадир. Бу зотнинг соҳибкамол издоши **Абу Тохирхўжа Самарқандий** ҳам ҳаётининг охириги йилларини Карманада ўтказган, раъислик ва мухтасиблик мансабида ишлаган. Улуғ авлиё дунёга келган заминда абадий қўним топган. Эндиликда Бобо Худойдод Валий девони, рисоласи, шажараси топилди, бу ҳужжатлар Кармана тарихий тақдирига оид бой маълумотларга эга бўлиб, тарихнинг қоронғу нуқталарини ойдинлаштиради. Бобо Худойдод Валий Қосим Шайх Азизоннинг пири Шайх Алиободийга муршид бўлган. Олим Шайх Азизоннинг (1632 йилда вафот этган) «Лаъмаот» асарида яссавия пирлари ҳақидаги тафсилотлардан ташқари Кармана теварағидаги қишлоқлар ва эллар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар сақланган.

Умуман, Кармана Абу Шуайб Солиҳ ибн Мужаммад Сужорий (1014 йил), Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Завъ ал-Кармийний, Абу Ҳомид Аҳмад ибн Лайс ал-Кармийний (996 йил вафот этган), Ал-Мунтасир ибн Муҳаммад ал-Кармийний, Имом Мусайяб ибн Муҳаммад ал-Кармийний, Абу Туроб Али Тохир ал-Кармийний, Баҳрулаимма Имом Абу Зайд ад-Даъбусий ал-Кармийний ал-Бухорий (932 йил вафот этган); Имом Абу Наср ибн Абдуссалом ар-Риҳий ал-Кармийний ал-Бухорий ал-Бағдодий (955 йили вафот этган), Абу Сулаймон Муҳаммад ибн Жаброил ал-Кармийний, Абу Муҳаммад Сухайб ибн Осим ал-Кармийний, Насрулаимма Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Жаъфар ал-Кармийний, Абу Муҳаммад Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мизэжмажкатий ал-Кармийний (845–972 йилларда яшаган), Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад Наёзканий ал-Кармийний, Имом Абу Аҳмад ибн Муҳаммад ва-Варқудий ал-Кармийний, Ҳатиб Абу Наср ибн Абу Бакр ал-Худиманканий ал-Кармийний, Абу Бакр Муҳаммад ибн Хизр ал-Харъонкатий ал-Кармийний, Нажмулаимма Имом Урва ибн Холид аш-Шибзоний ал-Кармийний, Сайфулаимма Имом Сайфиддин Кармийний (Абдулкарим ас-Самъоний ва Мансур Қовоқчи асарларидан), Шайх Устод Амон ал-Кармийний (машҳади Самарқандда, Шайх Пирим Ошиқ (машҳади Самарқанд остонасида), Бобо Худойдод Валий («Ламаъот»), Хожа Собир ибн Муҳаммад ал-Кармийний ан-нақшбандий, Мавлоно Ориф Деггароний, Мавлоно Ҳусомиддин Деггароний, Хожа Хусрав ал-Амирий ал-Кармийний («Маноқиби Хожа Баҳоваддин»), Қосим Шайх Азизон («Ламаъот», даҳма битиклари, «Абдуллонома»), Мавлоно Афсарий («Музаккир ул-аҳбоб»), Қори Саййид Раҳматуллоҳ («Абдуллонома», «Равзат ур-

ризвон»), Махдуми Тохир ал-Аллоний ал-Кармийний («Абдуллонома») каби буюк алломалар ва авлиёлар киндик қони тўкилган заминдирки, бу маълумотлар тобора кенгайишига ишончимиз комил.

Мир Саййид Оху, Мир Саййид Баҳром, Хожа Жолабон (Кемачи), Темур Шайх Азизон шахсиятлари хусусида конкрет манбалар ҳозирча топилгани йўқ. Аини маҳалда бепоён Қизилқум чўлининг Навоий вилояти қисмида ўнлаб қадамжолар мавжудки, Томлиқота (Томдибулоққа айланиб кетган), Қайроқота (Қаракатага айланиб кетган), Фарбота, Мискинота, Шамсия аъло бону (аёллардан чиққан авлиё), шунингдек, Зирабулоқ тизмасидаги Хожа Майизак, Хожа Булбул, Хожа Пирибедаст, Тошравотдаги Бободўғий (Хожа Айрончи), Қоратоғдаги Оқсоқолота, Кушчиота каби мутлақо ўрганилмаган тарихий объектлар мавжуд, хусусан, Навбаҳор ва Хатирчи чегарасидаги Шаҳри Хайбар қадамжоси кенг тадқиқ этилиши, Нуротадан чиққан буюк олимлар ва валийлар рўйхати тузилиши керак.

Шунингдек, Карманадан чиққан ва Амир Темур ҳамда Темурийларга хизмат қилган **Аббос Усмои жалойир** (1395 йили 27 ёшида бўхтон билан Доғистонда қатл этилган), Амир **Учқора жалойир баҳодир** (номига Хатирчида қишлоқ бор), **Жалол ал-Ислом жалойир** (Анқара жангида ҳалок бўлган) сингари буюк паҳлавонларни, яъни амирларни етиштириб берганки, бу ҳақдаги маълумотлар ҳам янгидан-янги қўлёзмалар асосида бойиб бориши табиийдир («Зафарнома» ва бошқа манбалар).

Аини маҳалда Шайбонийлардан Абдуллаҳон Иккинчи, аштархонийлардан Абдулазизхон, манғитлардан амир Шохмурод ва амир Олимхон сингари ҳукмдорлар киндик қони Кармана заминида тўкилгани ҳақида маълумотлар сақланган («Абдуллонома», «Дастурул мулк» ва бошқа манбалар).

Ўз жуғрофий ўрни ва иқтисодий имкониятларига кўра Зарафшон водийсининг иккала қатта воҳасини боғлаб тургувчи чорраҳа бўлмиш Карманда Хожа Сулаймон ал-Кармийний, Мавлоно Ориф Деггароний, Хожа Собир ибн Муҳаммад ал-Жалоирий, Хожа Хусрав ал-Амирий ал-Кармийний, Низомиддин Қосим Шайх Азизон, Шайх Маҳмуд Дархоний ал-Кармийний, Бобо Муҳаммад ал-Майдоний ал-Куфийний, яссавия тариқати улуғларидан Темур Шайх Азизон сингари сиймолар дунёга келдилар ва умргузаронлик қилдилар. Бу сиймоларнинг етилишида Самарқанд ва Бухоро фикҳ мактабларидан кейин вужудга келган Кармана фикҳ мактаби вакиллари Имом

Абдулкарим Андақий, Имом Сайфиддин Кармийний, Имом Абу Зайд Даъбусий сингари буюк уламолар ҳам ижтимоий билимлар ривожига салмоқли ҳисса қўшдилар. Ана шу мактабда Бухоро садрлари — улуғ олимлар авлодлари Карманада яшаб фаолият кўрсатишлари табиий бир ҳол эди. Тақдирни қарангки, Амир Темур она томонидан садрларга бориб тақалади. Бир эсланг: Маҳмуд Таробийнинг пири Хожа Шамсиддин Маҳбубий эди, Соҳибқироннинг онаси ҳам ана шу Маҳбубийлардан дунёга келди. Бунда ҳам Кармана боғловчилик ролини ўйнаш билан зийнатланди.

Этиборингизга ҳавола этилаётган тадқиқот маънавият ва тараққиёт, маданият ва санъатдаги ворисийликнинг Кармана тимсолида давом этишини англашга бир уришиш мевасидир.

СОҲИБҚИРОННИНГ БОБОЛАРИ КАРМАНАДА ЯШАГАН

Амир Темур тўғрисидаги тарихий манбаларни varaқлар эканмиз, она авлодлари Кармана билан боғлиқ эканлиги бизни қизиқтириб қўйди. Шу боисдан ушбу мавзуга оид манба ва далилларни излашга киришдик. Умуман, Амир Темурнинг онаси ким, ул зот қайси юрт фарзанди, Кармана билан боғлиқликлари боиси нимада ва шунга ўхшаш саволлар бизни қизиқтирди. Ҳиссаки, танлаган мавзуимиз Амир Темур ва темурийларнинг Кармана билан алоқасию, шу гўзал масканда бўлганлигини аниқлашга қаратилгандир.

Тагин бир муҳим жиҳати шундаки, Кармана тарихи — Бухоро тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Президентимиз И.А.Каримов Бухоро тўғрисида гапирар эканлар: *«Бу азим шаҳар, Кармана, Бойкент, Вобкент, Шофиркон, Ромитан, Ғиждувон каби қадимги кентларни ўз бағрига олган... Бу юрт Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларини дунёга келтирган муҳтарам зот — Тегина Моҳбегимнинг ватани сифатида ҳам барчамиз учун азиз ва мўътабар»*¹, деб таъкидлагандилар.

Амир Темурнинг онаси Тегина бегим (Тегина бегим моҳ, Такина хотун, Тегина хотун, Тегина Моҳбегим шаклида ҳам айрим манбаларда учрайди) Бухорои шарифда машҳур олим Садр аш-шариъа (шариат улуғи) Убайдуллоҳ ибн Аҳмад ал-Маҳбубий ал-Бухорий хонадони

¹ «Ўзбекистон овози». 1997, 21 октябрь; «Фидокор». 1999, 16 декабрь.

да дунёга келган. Убайдуллоҳ ал-Махбубий «Шарх виқойа» китобининг муаллифи бўлган етук ханафий уламо-дир.

Тегина бегим Шахрисабз ҳокими, барлос бекларидан бўлмиш Муҳаммад Тарағайга никоҳланади. Бу ҳақда Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» китобида шундай бир ривоят келтирилган: «Ўшал замонда Бухорои шарифда садр аш-шаърият, соҳиби «Шарх виқойа» ўшул асрнинг мавлоноси эрдилар. Бир куни дарс айтиб ўлтуриб эрдилар, бир қаландар келди. Айтди: «Тегина бегим моҳ деган қизни куёвга беринг, андин бир ўғул туғуладур, ани «жаҳонгир» ва «соҳибқирон» дерлар. Тарағай баҳодур Бухорои шарифга етгач, тўғри Шайх ул-Оламни олдиларига кириб келди. Шайх ул-Оламни кўрди, суфийлар ҳалқасида мууроқабада ўлтурурлар, андин кейин Шайх ул-Олам бошларини кўтариб, айдилар: «Марҳабо, сафо келдинг, эй Соҳибқирон отаси». Андин кейин Тегина бегим моҳимни амир Тарағай баҳодурга ақд қилдилар. Куёш ҳадя даражасида эрди, ўшал нутфан пок соати Зуҳалда ота силабдин она батнига боғланди.¹

Яна бир ривоятда: Қадим замонларда Шахрисабзда Тарағай баҳодур исмли алп қоматли йигит ҳокимлик қилар экан. Қулларнинг бирида у овга чиқиб кийик кетидан қувлаганича саҳро ичига кириб кетади. Кўп ўтмай кийик кўздан ғойиб бўлади, рўпарада қўй суруви ва хуржунига бошини қўйиб ухлаб ётган чўпон пайдо бўлади. Бир неча бўри чўпоннинг маст уйкуда эканлигидан фойдаланиб қўйларни қийратмоқда эди.

Жаҳли чикқан Тарағай бир тепиб чўпонни уйкудан уйғотади. Сесканиб кетган чўпон кўзларини катта очиб овчига тикилади. Ҳозиргина тушига кирган баҳодур энди унинг қаршисида турмоқда эди.

Чўпон уйкусини қочириб, сурувни асраб қолган баҳодурга миннатдорчилик билдиради ва рўёбга айланган тушини сўзлаб беради. Тушига нуроний бир чол кириб, чўпонга Тарағай баҳодурни рўпара қилади. Чўпонга баҳодурни тез топиб Шайх Сайфиддин Бохарзий ҳузурига, Бухорои шарифга юборишни буюради. Қария Бухорои шарифда баҳодурга гўзал бир қиз мунтазир эканлигини ва унга жаҳонгир бир фарзанд туғиб беришини айтибди.

Тарағай баҳодур чўпоннинг тушига унчалик ишонмаган бўлсаям, Бухорога Сайфиддин Бохарзийни излаб ке-

¹ Салоҳиддин Тошкандий. «Темурнома». Амир Темур кўрагон жангномаси. Тошкент, 1990, 43–45-бетлар.

лади. Сўраб-суриштира, Сайфиддин Бохарзий Бухоронинг энг машхур шайхи экан. Сайфиддин Бохарзий ҳазратлари Тарағай баҳодурни кучоқ кериб кутиб оладилар ва соҳибжамол қизлари Тегина бегимни никоҳ қилиб берадилар. Икки ёшдан туғилган Амир Темур эса соҳибкирон бўлади.

Бухороликлар орасида Сайфиддин Бохарзийнинг бундай кароматлари тўғрисида кўпдан-кўп ривоятлар тилдан-тилга, авлоддан-авлодга кўчиб юради. Уларнинг ҳақиқатга нақадар мослиги бизга номаълум, албатта. Аммо шайхнинг тарихий шахс ва улкан ҳанафий уламоси эканлиги шубҳасиздир.

Алишер Навоий ҳазратлари «Насойим ул-муҳабба» манокбида ул зот ҳақида шундай ёзади: «Шайх Нажмиддин Кубронинг хулафосидиндур. Зоҳирий улум таҳсили ва такмилидин сўнгра ҳазрати Шайх мулозаматиға мушарраф бўлди ва тарбият топди. Авоилда ани хилватка ўлтуртур эрдилар. Иккинчи «арбаин» (чилла)да анинг эшигига келдилар ва муборак бармоғин хилват эшигига урдилар ва чорладиларки, эй Сайфиддин! Ва бу байтни ўқудилар:

*Манам ошиқ, маро гами созкор нест,
Ту маъшуқи, туро бо гам чи кор аст.*

(Мен ҳам Ҳақ таолога ошиқлардан бириман-у, лекин бу ишларни ўнглагувчи (Оллоҳ) гамидан озодаман, сен эса Унинг суюқлисисан, шундай экан, нега ғамгин ўлтирибсан, ғамбода бўлмагин.)

Кўп ва чиқ. Анинг илкин тутиб хилватдан чиқардилар»¹.

Аён бўлаяпти, Шайх Сайфиддин Бохарзий увайсий авлиёлардан бири бўлган. Бинобарин, Шайхнинг фикр ривожигадаги хизмати ҳам салмоқлидир.

Шайхнинг тўлиқ исми Сайфиддин Абул Маъоли Саъид ибн ал-Мутаҳҳар ибн Саъид ал-Бохарзий. Устозлари — Шамс ал-аимма ал-Кардарий, ал-Қандий ал-Хоразмий, Нажмиддин ал-Кубро. Даргоҳида ўғли Жалолиддин Маҳмуд ибн Саъид (1227—1263 йилларда яшаган), Абул Ало ал-Фарадий, Абу Бақр ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ат-Тубоний ан-Насафий (вафоти 1269—70 йил) таълим олган. 1190 йил 11 сентябрда туғилиб, 1261 йил 20 октябрда вафот этган. Бухоро ташқарисидаги Фатҳободда ал-Хофиз Абу Муҳаммад ёнига дафн этилган.²

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-жилд. Т., 1968, 145-бет.

² Наимов Н. Бухорон шариф. Бухоро, 1997, 31—32-бетлар.

Тегина бегим билан Муҳаммад Тарағайнинг никоҳ туйи 1334 йилда бўлган эди.

Шарафуддин Али Йаздий «Зафарнома»сининг муқаддимасида қуйидагиларни ўқиймиз: «Шаъбон ойининг йиғирма бешиди, тарих етти юз ўттиз олтида, сичқон йиликим (8.04.1336), мўғулларнинг йили била мувофиқ турур, Кеши (Шахрисабз. — С.И.) дилкаш вилоятида, Такина хотунким, шаръи мутаҳҳара йўсини била ул амири динпарварнинг никоҳида эрди, андин ҳазрат Соҳибқирон кун киби зоҳир бўлди. Ва оламафруз моҳи буржи саодатдин чикти. Байт:

*Йанги бошдин бўлди бир ой ошкор,
Бўлди зоҳир дунёда бир номдор.
Инсон сураида ҳар жони жаҳон ичра келди,
Ва оламини ҳумоюн мақдами била музайян қилди».²*

Муҳаммад Тарағай билан Тегина бегимнинг турмуш қуриши, улардан жаҳонгир Амир Темурнинг таваллуд топиши хусусида Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» асарида, Нарзулла Аҳмедовнинг «Амир Темур: ривоят ва ҳақиқат», Евгений Березиковнинг «Темур ўғлоннинг туғилиши», Нусратилло Наимовнинг «Бухорои шариф», Поён Равшан, Жума Қурбонларнинг «Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси», Ахтам Ҳотамов, Шухрат Халиловларнинг «Йиллар садоси», Поён Равшаннинг «Қашқадарё тарихи» каби қатор рисола ва китобларида тарихни севгувчилар диққатини тортадиган баҳсу мунозараларга чорловчи фикрлар баён этилган.

Буларнинг барчасидан Амир Темур туғилган йили ва жойи, оиласи ва унинг ота-онаси ҳақида, уларнинг наслнасаблари хусусида маълумотлар топиш мумкин. Аммо Тегина бегим ҳақидаги маълумотлар Амир Темур ва темурийлар даврида ёзилган китобларда жуда кам учрайди.

Поён Равшаннинг тадқиқотларида Тегина бегимнинг отаси бухоролик бўлиб, авлодлари Кармана билан боғлиқ эканлигига қайта-қайта ишора қилинади.

Хижрий 1124 йилда кўчирилган форсий тилдаги «Тарихи Темурий» («Темурнома») деган асарда Амир Темурнинг етти юз ўттиз бешинчи йилда Баёнқулихон замонида, Шайх ул-Олам Сайфиддин ҳаётлиги пайтида Садр аш-шарифанинг қизи Тегина хотундан туғилганлиги кўрсатилади.

¹ Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Т., «Шарқ», 1997, 12-бет.

1712 йилда ёзилган форсий «Темурнома»да Баёнқулининг хонлик даврида «Шайх ул-Олам» номи билан Сайфиддин Бохарзий машҳур бўлганлиги айтилган. О.Д. Чеховичнинг, XVI асрда ёзилган «Китоби Муллозода» деган асарга асосланиб айтишига кўра, Сайфиддин Бохарзий 659 ҳижрийнинг 24 зулкаъдасида (1261 йил 20 октябрь) вафот этган.

«Соҳибқирон Амир Темур дар ҳафсаду сию панж (1335) аз модар таваллуд кард, аз духтари Садр аш-шариъа Тегина хотун», дейиладики, бу ерда тилга олинаётган Садр аш-шариъа Амир Темурнинг она томондан бобоси эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

«Садр аш-шариъа» киши исми эмас, балки диний унвондир. Хўш, бундай олий диний рутба соҳиби ким бўлган? Агар ўтмишда олий диний амалларнинг ворисийлик хусусиятини эътиборга оладиган бўлсак, манбаларда бу ҳақда гап бўлмаслиги мумкин эмас эди. Зеро, Бухородек ислом тараққий қилган шаҳарда Садр аш-шариъа мансабида турган шахс диний ҳаётда сезиларли ўрин тутиши табиий эди. Луғатларда «садр» сўзига «улуғ мансаб» деб изоҳ берилади. Бўрибой Аҳмедовнинг «Балх тарихи» китобида «садр» сўзининг арабча «улуғ жой», «раъис», «бошлиқ» маъноларини англатиши кўрсатилади. Демак, Садр аш-шариъа — шариат раъиси, шариат қоидаларини назорат қилувчи, фатво чиқарувчи, бошқача айтганда, ислом қонунчилиги раҳнамосидир.

Тўпланган маълумотларга қараганда, ханафия фикҳи ривожига улкан ҳисса қўшган илк садр **ас-Садр ал-Мозийдир**. Мазкур буюк олимнинг тўлиқ исми — Бурҳониддин Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Умар ибн Моза Абдулазиз. «Бурҳон ал-аимма» ва «ас-Садр ал-Мозий» (Илк Садр) лақаб кунялари билан машҳур бўлган. Устози — Шамс ал-аимма ас-Сарахсийдир. Шогирдлари — икки фарзанди Тожиддин Аҳмад ас-Садр ас-Саъид, Ҳусомиддин Умар ас-Садр аш-Шаҳид, Заҳириддин ал-Кабир Али ибн Абдулазиз ал-Марғионий, унинг ўғли Заҳириддин ал-Ҳасан ибн Али ал-Марғионий, Абул Ҳасан Али ибн ал-Ҳасан ал-Бурҳон ал-Балхий, Абул Фатҳ Абдурашид ал-Валволижий, Абдулазиз ибн Усмон ал-Фазлий, Усмон ибн Иброҳим ал-Хўқандий. Бухорода милодий 1124 йил 18 декабрь куни вафот этди.

Ундан кейин **Ҳусомиддин Абу Муҳаммад Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза ал-Бухорий келади**. «Ас-Садр аш-Шаҳид» номи билан машҳур. 1090 йил апрель-май ойида туғилган. Отасининг қўлида таълим олди. Имом Бурҳониддиннинг амакиси. Мунозара илми-

да кучли эди. «Ал-Воқийот ал-хусомиййа фи мазҳаб ал-ханафиййа», «ал-Фатово ас-суғро», «ал-Фатово ал-кубро», «Шарҳ ал-Жомий ас-сағир» ва бошқа асарлари бор. Шогирдлари — ўғли Шамсиддин Муҳаммад, Абу Муҳаммад Умар ибн Муҳаммад ал-Оқилий, Бурхониддин ал-Марғиноний, Разиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ас-Сарахсий, Жамол ал-аимма Юсуф ибн Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Хоразмий. Қорахитойлар билан 1141 йил Ғатвон (ёки Катвон)даги жангида 53 ёшида ҳалок бўлган. Аввал ўша ерда дафн этилган. Бир йилдан сўнг хоки Бухорога олиб келинган.

Айтиб ўтилганларнинг қариндоши **Бурхониддин Маҳмуд ибн Аҳмад ибн ас-Садр ал-Мозийдир**. Садрлар оиласидан. «Ас-Садр ал-Кабир» ва «Соҳиб ал-Муҳит ал-Бурхоний» номлари танилган. Устозлари — отаси ас-Садр ас-Саъид Тожиддин Аҳмад, амакиси ас-Садр аш-Шаҳид Хусомиддин Умар. Шогирди — ўғли Садр ал-ислом Тохир ибн Маҳмуд. Асарлари — «ал-Муҳит ал-бурхоний фи-л-фикҳ ан-Нуъмоний», «Китоб аз-захира ал-бурхониййа фи-л-фатово», «ал-Фавоъид», «ат-Тажрид», «Татиммат ал-фатово», «Шарҳ ал-Жомий ас-сағир», «аз-Зийёот», «Шарҳ Адаб ал-қози» ва бошқалар.

Шунингдек, **Жамолиддин Убайдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Аҳмад... Убода ибн ас-Сомит ал-Маҳбубий ал-Убодий** «Абу Ҳанифа ас-Соний» (Иккинчи Абу Ҳанифа) номи билан машҳур. 1151 йил 9 сентябрда таваллуд топиб, 1233 йил 20 февраль куни 90 ёшида вафот этади. У Бухоронинг Шаръобод қабристонида дафн этилди. Устозлари — Руқн ал-ислом Муҳаммад ибн Абу Бакр Имомзода, Умар ибн Бакр аз-Заранжарий. Унинг «Шарҳ ал-Жомий ас-сағир» ва «Китоб ал-фурук» номли асарлари бор. Шогирдлари — Баҳоуддин Аҳмад ибн Юсуф ал-Марғиноний ал-Исфижобий, Минҳож аш-шариъа ад-Дехқон ал-Косоний, Заҳириддин Аҳмад ибн Али ибн Абдулазиз ал-Балхий, Ҳофизиддин ал-Кабир Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Бухорий, Ҳамидиддин ад-Дарир Али ибн Муҳаммад ибн Али ар-Ромуший ал-Бухорий ва ўз ўғли **Шамсиддин Аҳмад ибн Убайдуллоҳ** (таъкид бизники. — *Муҳаррир*). Бу оиладан машҳур олимлар чикди. Улар — Шамсиддин Аҳмаднинг ўғли «ал-Викойа» муаллифи Тож аш-шариъа Маҳмуд ибн Аҳмад, унинг невараси Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Маҳмуд ал-Маҳбубий ва бошқалардир.

Яна бири **ас-Садр Шамсиддин Аҳмад ибн Жамолиддин Убайдуллоҳ ибн Иброҳим ал-Убодий ал-Маҳбубий ал-Бухорий**. «Садр аш-шариъа ал-аввал» номи би-

лан машхур. Отасидан таълим олган ва унинг даврида улкан макомга эга бўлган. Шогирди — ўғли Тож аш-шариъа Махмуд ибн Аҳмад ал-Махбубий. Унинг «Китоб талких ал-укул фи-л-фурук байн аҳл ан-нукул» номли асари бор.

Яна бириси **Садр ал-ислом Тохир ибн Махмуд ибн Аҳмад ибн Абдулазиз ал-Бухорий**. Отаси ас-Садр ал-Кабир Бурҳониддин ал-Бухорий ва Фахриддин Қозихон қўлларида таҳсил олди. Унинг «ал-Фавоъид» ва «ал-Фатово» асарлари мавжуд.

Яна бир садр эса **Бурҳониддин Муҳаммад ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Умар Моза ал-Бухорий**. «Садри жаҳон» лақаби билан машхур. Барча садрлар сингари Бану Моза сулоласига мансуб. Унинг бобоси Муҳаммад (вафоти 1170—71 йил) — ас-Садр аш-Шаҳид ўғлидир. У 1255 йилда ҳаж йўлида Мовароуннаҳр фуқаҳолари билан Бағдодга келаётганда уларни девон бошлиқлари, хожиб, вазирлар, амирлар, сарой аъёнлари кутиб олдилар. Ҳаждан қайтаётганларида Садри жаҳон ва унинг ўғлига Бағдод саройида тўн кийгазилди. Шамсиддин ал-Муъиззий ва Разиддин Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Бурҳоний 1256—57 йил атрофида Бухоро ва Хоразмда унга бағишлаб қасида ва шеърлар ёзганлар.

Садрлар қўлида тарбият топганлардан бири буюк олим **Ҳамидиддин Али ибн Муҳаммад ибн Али ал-Ромуший ал-Бухорийдир**. «Нажм ал-уламо», «Ҳамидиддин ад-Дарир» нисбалари билан машхур. Устозлари — Шамс ал-айма ал-Кардарий, Жамолиддин ал-Махбубий. Шогирдлари — Ҳофизиддин Абул Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ан-Насафий, Бурҳониддин Аҳмад ибн Асъад ал-Харифағний, Махмуд ибн Муҳаммад ал-Афшанжий, Жалолиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Умар ал-Идий ас-Соъидий, Тожиддин Абул Қосим Исмоил ибн Халил ат-Танухий. «Хошийат ал-Ҳидойа», «Шарҳ ал-Манзума фи-л-хилофиййот», «Шарҳ ан-Нофиъ», «Шарҳ ал-Жомиъ ал-кабир» каби асарлари бор. 1268 йил 13 август куни вафот этган. Жаноза намозига Абу Ҳафс ал-Кабир қабристони яқинидаги майдонга 50 мингга яқин киши йиғилган экан.

Нақшбандия силсиласининг буюк пири Хожа Муҳаммад Порсонинг аждоди Ҳофизиддин Абул Фазл Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Бухорий 1219 йил атрофида туғилган. Устозлари — Шамс ал-айма ал-Кардарий, Жамолиддин Абу Фазл Абдуллоҳ ибн Иброҳим ал-Махбубий. Бухорода Мавлоно Шамс ал-айма ал-Кар-

дарий масжидида дарслар ўтган. Насабларни яхши билганлиги учун «нассоба» лақабига эга бўлди. Шогирдлари — Хусомиддин ал-Хусайн ас-Сифнокий, Бурхониддин Аҳмад ибн Асъад ал-Харифағний, Алоиддин Абдулазиз ибн Аҳмад ал-Бухорий, Маҳмуд ибн Муҳаммад ал-Афшанжий, Абул Ало ал-Бухорий. 1294 йил июнь ойида вафот этган, Гулобод қабристонига ўз отаси Муҳаммад ёнига, Имом Абу Бакр ибн Тархон яқинига дафн қилинган.

Кейинги садрлар қуйидагилардир: **Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-шариъа Маҳмуд ал-Маҳбубий** бобоси Тож аш-шариъа Маҳмуд қўлида таҳсил олган. «Садр аш-шариъа ас-соний» номи танилган. Валиюллоҳ Хожа Муҳаммад Порсо унинг насабно-масини тузган. Машҳур асарлари «Шарҳ ал-виқоёя», «Мухтасар ал-виқоёя», «ат-Танқиҳ», «ат-Тавдиҳ фи ҳалл қавомид ат-танқиҳ». Унинг шогирди — Ҳофизиддин Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ибн Али ат-Тоҳирий. 1346—47 йил вафот этди ва Бухоронинг Шаръобод қабристонига дафн этилган.

Ас-Садр Шамсиддин Аҳмад ибн Жамолиддин Убайдуллоҳ ибн Иброҳим ал-Убодий ал-Маҳбубий ал-Бухорий эса «Садр аш-шариъа ал-аввал» номи билан машҳур. Отасидан таълим олган ва унинг даврида улкан мақомга эга бўлди. Шогирди — ўғли Тож аш-шариъа Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубийдир. Унинг «Китоб талқиҳ ал-укул фи-л-фуруқ байн аҳл ан-нукул» номли асари бор.

Тож аш-шариъа Маҳмуд ибн Шамсиддин Садр аш-шариъа Аҳмад ибн Жамолиддин Убайдуллоҳ ал-Маҳбубий. Отаси қўлида таҳсил олди. Буюк асарлари — «Виқоёят ар-ривойа фи масоъил ал-Ҳидойа», сўнгра «Шарҳ ал-Ҳидойа». Баъзи шаркшунослар «Виқоёя»ни Садр аш-шариъа ас-Сонийнинг тоғаси (онасининг отаси) Бурхон аш-шариъа Маҳмуд ёзган деб ҳисоблайдилар. Демак, **Амир Темурнинг она авлоди айнан шу уламоларга бориб тақалади.**

Кармана минтақасида шофиъия ва ханафия фикҳи ниҳоятда ривожланган эди. Бинобарин, X асрда, Карманадан 15—20 чақирим нарида яшаган Абу Наср ад-Даъбусий фикҳда, хусусан, «аш-шурут» соҳасидаги улўф олимлардан бўлган.

Абу Зайд Убайдуллоҳ ибн Умар ибн Исо ад-Дабусий эса фикҳда «илм ал-хилоф» асосчисидир. Устози — Абу Жаъфар ал-Уструшаний. Шогирди — Абу Наср Аҳмад ибн Абдурахмон ар-Риғдамуний. Буюк олимнинг

«Ал-Амад ал-аксо», «Китаб ал-асрор (ва-т-тақдим ли-л-адилла) фи-л-фуруъ», «Тақвим ал-адилла фи усул ал-фикҳ», «Китаб таъсис ан-назар (ёки назоъир)» ва «Китаб ат-таълиқа фи масоъил ал-хилоф байн ал-аимма» асарлари бизгача етиб келган. Бухоро ва Самарқандда илмий мунозаралар олиб борган. Бухорода 63 ёшида 430/1038—9 йили (бошқа маълумотларга қараганда, 432 йил жумодуссоний/1041 йил февраль ойида) вафот этган. Абу Бакр ибн Тархон ёнига дафн этилди. Абу Зайд Убайдуллоҳ Мовароуннаҳрдаги буюк «Етти қози»нинг биридир.

Бу давр мутафаккирларидан бири **Абул Музаффар Абдулкарим ибн Аби Ҳанифа ибн ал-Аббос ал-Андақийдир**. Андақ — Бухородан 16 фарсах йироқликда, ҳозирги Олчинобод қишлоқ фуқаролар кенгаши яқинида жойлашган қишлоқ бўлган. Бу аллома 1010 йилдан сўнг таваллуд топиб, 1088 йил октябрь-ноябрь ойида вафот этган. Шамс ал-аимма ал-Ҳалвоий қўлида таҳсил кўрган. Унинг ёлғиз шогирди — Абу Амр Усмон ибн Али ал-Пойкандийдир. Бухорода имло мажлисларини ўтказган. У суфий шайх Абу Муҳаммад ал-Ҳасан ибн ал-Ҳусайн ибн Абул Ҳасан ал-Андақийнинг бобосидир. Жумладан, қизидан невараси Хожа Абдулҳолик Гиждувоний, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Абул Ҳасан Барақий билан бирга Хожа Юсуф Ҳамадоний ҳалқасида тасаввуф сирларини ўрганишган. Унинг тўлиқ исми Абу Муҳаммад ал-Ҳасан ибн ал-Ҳусайн ибн Абул Ҳасан ал-Андақий. Боя айтилганидек, Шамс ал-аимма ал-Ҳалвоийнинг шогирди имом Абдулкарим ал-Андақийнинг невараси (қизининг ўғли). Мовароуннаҳр буюк машойихларидан бири, тўғри тариқат соҳиби. 1158 йил 1 ноябрь куни вафот этган.

Минтакадан етишиб чиққан тагин бир буюк олим **Сайфиддин Абу Муҳаммад Абдурраҳим ибн Аҳмад ибн Исмоил ал-Кармийнийдир**. Ул зот «Ал-Имом» ва «Сайфул-аимма» лақаблари билан машҳур эди. Самарқанд ва Бухорода кўп бўлган. Бухорода 1075 йил ҳаётдан кўз юмган, «Беҳиштон» қабристонига дафн этилган. Ўқувчиси — ад-Дехқон Абу Наср Аҳмад ибн Мансур ибн Шох-Малик ал-Марғинонийдир. Қизиги шундаки, ҳазрати Қосим Шайх Азизоннинг Бухорога кўчиб кетган ўғли авлодлари ҳам ана шу қабристондан ном олган маҳаллада умргузаронлик қилишган.

Кармана минтақасида Қарнабота, Баҳраота, Полвонота, Оқота, Қўлота, Аработа, Навжавонота, Кулохота, Қалқонота қадамжолари ҳам бор. Умуман, Мовароуннаҳрда улуғ алломалар ва авлиёларга ҳазиралар бунёд

этиш Тимдаги Аработа даҳмасини қуришдан бошланган дея фараз қилиш мумкин. Негаки, милодий 977 йили бунёд этилган бу даҳма Ўзбекистондаги ислом даврига оид энг қадимий ёдгорликдир. «Рисолайи Қарнабота»да келтирилишича, тахминан 1030-йилларда Кармана яқинида туғилган, кейин даштга, ҳозирги Қарнаб даштига кўчиб кетган Қарнабота чўпонлар ва янада мароклиси, маъданшуносларнинг пирларидан бири бўлиши баробарида тўлиқ исми тадқиқотчилар томонидан аниқланиши жоиз йирик аллома эканлиги эҳтимолдан холи эмас. Халқ тарихий хотирасида бу сиймони беҳудага азиз тутмаса керак. «Рисолайи Қарнабота»да авлиёуллоҳнинг бир қанча қароматлари ва дуолари келтирилган. Худди шундай жойнинг Нуротада учраши эса бу шахснинг Чўпонота, Ғойибота, Кўктўнликота, Бободехқон сингари мажозий эканлигига ишора қилса-да, масалан, Қалқонота сингари Шайх Абул Ҳасан Ҳарақоний қадамжоси каби конкрет тарихий шахсга ёки маърифат масканига ишора этиши ҳам турган гап (Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида ва қўлларда рисоланинг бир қанча нусхалари мавжуд).

Хуллас, Садрлар хонадони бошқа фикҳ мактаблари сингари шариат ва илм-фанни ривожлантиришга, муҳими, тугаб кетган саффорийлар хонадони, раъислар сулоласи сингари узилишга йўл қўймай, мўғуллар истибодди асоратларини тугатиш ҳамда мўғулларни маҳаллийлаштириш ва мусулмонлаштиришга катта ҳисса қўшганлар. Алломалар хонадони вакиллари Карманада бўлиши ва фаолият юритиши табиий ҳол эди. Бинобарин, улардан бири Хожа Шамсиддин Махбубий Карманада мўғулларга қарши жангда ҳалок бўлган.

О.Д. Чеховичнинг «XVI аср Бухоро ҳужжатлари» (1965) номли асарида араб сайёҳи Ибн Баттутанинг шу масалага аниқлик киритувчи сўзлари келтирилган. Маълумки, Ибн Баттута XIV асрнинг иккинчи чораги бошларида Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларини кезган. У Урганчдан чиқиб, 1333 йилда Бухорога келган.

Ибн Баттута Бухорода бўлганида олимлар, машҳур кишилар, фозиллар билан учрашади, улар суҳбатига ноил бўлади. Жумладан, у XII аср ўрталарида вафот этган, аммо авлоди Бухорода ҳамон катта мавқега эга бўлиб турган Шайх Сайфиддин Бохарзийнинг набираси, Шайх Яхъё билан учрашади, у билан узоқ суҳбат қуради. Ибн Баттутанинг ўзи бу ҳақда шундай хикоя қилган:

¹ *Шарафуддин Али Йаздий*. Зафарнома. Т., «Шарқ», 1997, 12-бет.

«Биз Бухоро четида, Фатҳобод номи билан машҳур бўлган жойда тўхтадик. Бу ерда Шайх ул-олам Сайфиддин Бохарзийнинг қабри бор. У, покдомон, табаррук зотдир. Шайх ул-оламга тегишли манзил гоят катта, унга сон-саноксиз вақф ерлари қарайди. Вақф даромадларидан муридлар баҳра кўради. Бу ерда мени Маккани тавоф қилиб қайтган улўф шайхнинг вориси Шайх Яҳъё меҳмон қилиб, ҳурматлади. У шаҳарнинг энг ҳурматли кишиларини тўплади. Қиссахонлар қироат билан ўқидилар, воиз таъсирли сўзлар айтди. Туркча ва форсча жуда яхши куйладилар. Биз бу ерда энг ҳайратга лойиқ мафтункор кечаларни ўтказдик. Мен шу ерда олижаноб олим — фикҳшунос, «садр аш-шариъа» унвонига эга бўлган зотни учратдим».¹

Ибн Баттутанинг юқоридаги сўзларидан маълум бўлаётирки, Садр аш-шариъа қандайдир мавҳум, бадийи образ эмас, аниқ бир тарихий шахс экан. Шариатнинг улўф мансабдори бўлган бу зотнинг номи, исми-шарифи тарихий асарларда ҳам учрашини кўп китобларда, жумладан, Поён Равшаннинг таъкидлашича, Фасиҳ Хавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» асарида кўрсатилган».² XIV асрда бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонда кечган асосий, энг муҳим воқеалар Фасиҳ Хавофий солномасида ўз аксини топган. Айниқса, у ислом пешволари ҳаётида содир бўлган воқеа-ҳодисаларга салмоқли ўрин беради. Шу нуқтаи назардан «Мужмали Фасиҳий»да Садр аш-шариъа номи билан юритилган шахс тилга олинади.

Ибн Баттута номини зикр этган Садр аш-шариъа шу киши эканлигига сира шубҳа қилиш мумкин эмас. Чунки Ибн Баттута Бухорода 1333 йилда бўлган, орадан ўн уч йил ўтгач олимларнинг олими Садр аш-шариъа оламдан ўтган. Ибн Баттута унинг фикҳшунос олим эканлигини таъкидлаган.

Фасиҳ Хавофийнинг «Мужмал»ида 709 (1309—1310) йил воқеаларидан то 747 (1346—1347) йил воқеаларигача бўлган хроникада Садр аш-шариъа билан боғлиқ баъзи далиллар келтирилган.

Масалан, 1309—1310 йилда бўлиб ўтган энг муҳим воқеалар мундарижасидан Садр аш-шариъанинг ўғли вафоти ҳақидаги хабар ҳам ўрин олган: «Карманада олимларнинг олими Мавлоно Садр аш-шариъа ал-Бухорийнинг ўғли **Тож аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-**

¹ Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. Ташкент, «Фан», 1965, с. 9—10.

² Қаранг: Поён Равшанов. Қашқадарё тарихи. Тошкент, 1995, 506—509-бетлар.

Маҳбубий ал-Бурҳонийнинг йигирма биринчи рабиъус-сонийда (1309 йил 28 сентябрда) вафот этганлиги» кўрса-тилади, деб ёзади Поён Равшанов.¹

Юқоридан келтирилганлардан ойдинлашаяптики, Фасих Хавофийнинг ёзганидек, Амир Темурнинг она томонидан бобоси, Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-Маҳбубий ал-Бурҳонийнинг насл-насабини билиш мумкин. Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ал-Бухорий хонадони ниҳоятда маърифатли бўлганлигини, унинг ўғли Абу Абдуллоҳ Умар (Умар ибн Убайдуллоҳ) ҳам отаси сингари ислом илмида Тож аш-шариъалик даражасига кўтарилди. Бироқ у навқирон ёшида вафот этган. Садр аш-шариъанинг укаси Маҳмуд ҳам Бурҳон аш-шариъа унвонига эга бўлган ва ҳаёт кечирган. Фасих Хавофий 730 (1329–1330) йил солномаси силсиласида Бурҳон аш-шариъа Маҳмуднинг ҳам Карманада оламдан ўтганлигини ёзади.

Садр аш-шариъа Убайдуллоҳнинг отаси Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий ҳам вақтида Тож аш-шариъа унвонига мушарраф бўлган. Англашиладики, XIV асрда Бухорода жорий бўлган Садр аш-шариъа, Тож аш-шариъа, Бурҳон аш-шариъа диний унвонлари асосан мазкур хонадонга — ас-Садр ал-Бухорийларга мансуб бўлган. Бу унвон узоқ йиллар давомида отадан болага, яқин қариндошларга мерос тариқасида ўтиб келган. Юқорида айтилгани каби, Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Тож аш-шариъа Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубий ал-Бухорий 747 (1346–1347) йилда Бухорода оламдан ўтади.

Она томондан қариндош **Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ** вафот этганда, Амир Темур 10–11 ёшларда бўлган. Демак, Амир Тарағай Тегина хотунга 1334 йилда уйланганлиги ҳам тўғри бўлиб чиқади.

Равшанки, Амир Темурнинг она авлодлари ўқимишли, юксак маданиятли, ўз даври мутаффаққирлари бўлганларки, бу ҳам Соҳибқироннинг тарбиясига ўз таъсирини кўрсатмай қолмаган. Шу билан бирга, карманаликлар ҳам бу улуг инсонлардан катта наф кўрганлар.

Соҳибқироннинг онаси Тегина хотун шу тариқа ўз замонасининг асл оилаларидан чиқиб, юксак тарбия топган. Шарафуддин Али Йаздий таъбири билан айтганда, покиза хулқли аёл бўлган. Амир Тарағайнинг вафоти йили тарихий асарларда қайд этилган. Тегина хотуннинг қанча умр кўрганлиги ҳақида манбаларда кўрсатилмаган.

¹ Поён Равшанов. Қашқадарё тарихи. Т., «Фан», 1995, 508–509-бетлар.

«Зафарнома»да Амир Темурнинг «покиза Тагина хотундан туғилганлиги»дан бошқа сўз йўқ.

Амир Темур таржимаи ҳолида, у 22 ёшга кирганда, яъни 1358 йилда онаси вафот этганлиги ҳақида гапирилади. «Йигирма икки ёшга тўлганимда Ҳожи Барлос билан иттифоқлашиб, Амир Қазоғонга қарши қўзғолон кўтаришга қарор қилдим. Мен билан мадрасада бирга ўқиган ёш йигитлардан қирқ кишини тўплаб маслаҳатлашдим ва Арафот тоғида аскар тўпламоқчилигимни айтдим. Лекин шу пайт онам қазо қилиб қолди ва мен таъзия маросимлари билан овора бўлдим».¹

Мабодо, шу гап эътиборга олинадиган бўлса, Тагина бегим 1358 йилда ҳаётдан кўз юмган бўлади. У Амир Тарағайдан икки йил чамаси олдин вафот этган.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Амир Темур онасига бўлган ҳурматини жойига қўйиш, азиз хотирасини абадийлаштириш ниятида унинг шарафига 1380 йилда Шаҳрисабзда Оқсарой қурилишини бошлайди. Бу иморатни қурилиши 20 йилча давом этади. Унинг муҳандиси Табриз шаҳридан келтирилган меъмор ва наққош Муҳаммад Юсуф бўлган. Муаззам Оқсарой қурилишида 30 мингга яқин гишт терувчи, 20 минг кошинкорлар ишлаган. Улар учун ҳар куни 700 қозонда таом тайёрланган. Кошонанинг пештоқига Амир Темур «Кудратимизга шубҳанг бўлса, биз қурдирган иморатларга бок», деб ёзишни буюрган».²

Юртбошимиз Ислом Каримов Амир Темурнинг 660 йиллиги нишонланаётган кунларда Шаҳрисабзда Соҳибқиронга ҳайкал очилишида сўзлаган нутқида улуғларимизнинг Ватанга муҳаббатини фахр ва ғурур билан таъкидлади: «Мана шу қаршимизда турган Оқсарой ҳар биримиз учун тарихимизнинг азиз ва мўътабар ёдгорлигидир. Бу улуғ бино ҳам мустамлакачилар тажовузининг қурбони бўлганини яхши биласиз. Соҳибқироннинг улуғвор ҳайкали айнан Оқсарой олдида қад ростлагани бежиз эмас. Бунинг ўзига хос, ўзига мос чуқур рамзий маъноси бор».³

Чинакам, бугун Соҳибқирон мустақиллик шарофати туфайли онаси шарафига қурдирган кошона рўпарасида — киндик қони тўкилган заминда виқор билан савлат тўкиб турибди.

¹ Зафар йўли. 39-бет.

² Қаранг: *Нарзулла Аҳмедов*. Амир Темур: ривоят ва ҳақиқат. Т., 1996, 76-бет.

³ *Ислом Каримов*. Амир Темур ҳақида сўз. Т., 1996, 38–39-бетлар.

Шундай қилиб, Соҳибқирон она авлодларининг бир қисми Карманада яшаганлиги тарихий ҳақиқат бўлиб, Кармана Амир Темур тоға боболарининг юртидир.

Амир Темурнинг ислом динига эътиқоди шаклланишида устозлари билан бирга онаси Тегина бегимнинг ва унинг авлодларининг таъсири бениҳоя юксаклигини таъкидлаш жоиздир.

МУҲАММАД ЖАҲОНГИР МИРЗОНИНГ КАРМАНАДА ЖАНГИ

Амир Темурнинг тўрт ўғлидан энг каттаси Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо 1356 йилда туғилган. Манбаларда кўрсатилишича, унинг онаси Турмиш оғодир.

Соҳибқирон тўнғич ўғлига алоҳида эътибор қўйган ва унинг улғайишига катта эътибор берган. У отасига ўхшаб қатъиятли, жасур, бир сўзли, айтганининг устидан чиқадиган мард йигит бўлиб вояга етди. У ёшлигиданоқ ҳарбий соҳанинг сирларини зўр маҳорат билан ўрганadi. Отасининг ҳарбий юришларида иштирок этиб, ўзига топширилган қўшин қисмларига моҳирлик билан ёндашиб, уларни бошқариб боради.

Амир Темур ўғлидаги мардлик, матонат ва жасурликдан завқланар, Жаҳонгир Мирзо сиймосида келажакда ўз тахтининг ворисини кўрарди.

Амир Темурнинг Шарқий Туркистонга қарши юришларидан (1370—1376) учтасида ва Хоразмга қилган юришларидан ҳам учтасида (1371, 1373, 1375) Жаҳонгир Мирзо Соҳибқирон билан бирга бўлади ва бу жангу жадалларда фаол қатнашади.

Жаҳонгир Мирзонинг Кармана заминида бўлиши Соҳибқироннинг Хоразм юришлари давомида содир бўлади.

1371 йилда Амир Темур Хоразмга юриш қилиб, Хусан Сўфини енгади. Соҳибқирон Хоразм атрофидаги ерларни қўлга киритиб, шаҳарни қамал қилади. Хоразм ҳукмдори Хусайн Сўфи қамал кезларида, 1372 йилнинг 5 январида ҳаётдан кўз юмади. Унинг ўрнига Юсуф Сўфи Хоразм тахтига ўтиради.

Амир Темур Юсуф Сўфи билан битим тузади. Унга мувофиқ «ўртадаги дўстлик ва ҳамжихатликни қариндошлик ришталари билан боғлаш мақсадида» Юсуф Сўфи жияни Оқ Сўфининг қизи Хонзода (Севин бека) бегимни Соҳибқироннинг ўғли Жаҳонгир Мирзога хотинликка беришга розилик билдиради.

Бўлғуси келин — Хонзода бегим машхур Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг невараси, яъни хон авлодидан эди.

1373 йилда Амир Темур буйруғига биноан Хонзода бегим Хоразмдан махсус маҳофа билан Самарқанд томон йўлга тушади. Уни олиб келишда Жаҳонгир Мирзо ҳам маҳофа билан бирга эди. Улар Соҳибқироннинг маслаҳати билан бувиси юрти Бухорога тушиб, Амир Темур алоҳида эътибор бериб, устига гумбазлар курдирган Чашмаи Айюбнинг шифобахш ва муқаддас сувидан ичиб,¹ Работи Малик ва Кармана орқали ўтиб, ҳадис илмининг султони Имом ал-Бухорий муборак мазорини тавоф айлаб, Самарқандга борадилар.

Хонзода бегим билан Жаҳонгир Мирзонинг тўйлари ҳижрий 775 йилнинг охирида (1374 йил 13 майда) Самарқандда бўлиб ўтади.²

Демак, Жаҳонгир Мирзо биринчи марта 1374 йил баҳорида Карманада, унинг тарихий обидаси Работи Маликда бўлиб, Сардобанинг сувидан бўлажак умр йўлдоши Хонзода бегим билан мириқиб ичган ва бу жойларни зиёрат қилган. (Работи Малик сардобаси кейинчалик Абдуллахон Шайбоний томонидан янгибошдан бунёд эттирилган. — *Мухаррир.*)

Жаҳонгир Мирзонинг иккинчи дафъа Кармана заминда бўлиши Амир Темурнинг Хоразмга учинчи марта юриши билан боғлиқ.³

Мўътабар ва ишончли тарихий манбалардан бири бўлмиш Шарафуддин Али Йаздий «Зафарнома»сининг «Ҳазрат Соҳибқирон учунчи қатла Хоразмга боргани зикри ва Сари Буға билан Одилшоҳ йаағи бўлгон учун йўлдин қайтгани» бобида Амир Темурнинг Хоразм сари отланиб йулдан қайтгани ҳамда Работи Маликда тўхтаб ўтгани асослаб берилади. «Зафарнома»даги қуйидаги сатрлар Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг отаси билан бирга, Работи Маликда ва Карманада бўлганлигидан хабар беради: «Бекларким, ҳазрат Соҳибқирон аларни Жета сори йибариб эрди, Сари Буға билан Одилшоҳ вилоятни холи кўруб, бир-бири била йамон андиша этиб, Хитойи Баҳодур билан Элчи Буға Баҳодурни туттилар. Ва Ҳамдиким, ҳазрат ани Андижон вилоятининг даруғаси қилиб эрди, алар иттифоқ қилди. Ва алар эллари билаким,

¹ Ф. Қосимов. Темур ва темурийлар даврида Бухоро. Бухоро, 1996, 33-бет.

² Б. Аҳмедов. Амир Темур. Т., 1995, 189-бет.

³ Қаранг: Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Т., 1997, 79; Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т. 1996, 99; С. Иноятов. Амир Темур Работи Маликда. Т. 1998, 27 — 36-бетлар.

жалойир ва кипчок эрди, барчани йиғиштуруб, Самарқанд устига юрдилар. Ва келиб шаҳарни қабол этиб туштилар. Ва шаҳар эли ўқ захми била қўймадиларким, шаҳарнинг йақинида келгайлар. Ва Оқ Буғаким, шаҳарда ҳоким эрди, сурати воқеани арзадошт этиб ҳазратка йибарди. Ҳазрат олий Котдин ўтуб Хосга етиб эрдиким, бу хабар етти. Андин қайтиб амирзода Жаҳонгирни ўзиндин илгари йибарди ва ўзи кейнида юриди. Ва Бухорога етканда, андин ўтуб Работи Маликда туштилар. Шаҳзода Кармина мавзеида душманларга етиб, икки тарафдин сафлар тузатиб, уруш эттилар. Амирзода Жаҳонгир Тенгри иноятиндин муҳолифларга нусрат топиб, душманлар қочтилар ва Дашти Қипчоққа бориб, Ўрусхонга сиғиндилар. Ва ҳазрат Соҳибқирон музаффар ва мансур келиб Самарқандда тушти».¹

Демак, Амир Темур даврининг воқеанавис тарихчилари Соҳибқирон ва унинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзонинг Кармана минтақаси ҳудудларида бўлганлигини ёзиб қолдирганлар.

Юртимизнинг таниқли адибларидан бири Евгений Березиков ҳам ўзининг «Буюк Темур» номли роман-бадиасида бу воқеани шундай тасвирлайди: «Шаҳзода Жаҳонгирга йигирма минг отлик жангчи билан Бухоронинг шимолий тарафидан ўтиб, душманнинг орка томонидан пайдо бўлиб қолишга кўрсатма берилди. Темурнинг ўзи эса Марказий йўналишни танлади ва тезда Бухоро яқинидаги Работи Маликда чодирини тикди. Худди шу маҳал Жаҳонгир Кармина яқинидаги душман қўшинига юзмаюз келди ва дарҳол жангга киришди. Жанг кўравериб пишган, интизомли лашкар тезда исёнчиларнинг палапартиш тузилган сафларини ёриб ўтиб, уларни алоҳида-алоҳида ҳолида тигдан ўтказга бошлади. Темурнинг асосий лашкари билан сўқишга киришдим, деган қарорга келган Сари Буға Одилшоҳдан зудтар ёрдам кучлари юборишни талаб қилди. Одилшоҳ ҳам қармоққа илинди: у Темурнинг қўшинини шаҳардан олисда, самарқандликлар кўмак бериб улгурмасларидан бурун янчиб ташламоқчи бўлди. Мохир қўмондон бўлиб етишаётган шаҳзода Жаҳонгир вазиятни тўғри баҳолади. У яна бир зарб билан Сари Буға лашкарини бутунлай икки қисмга бўлиб ташлади. Жанг тақдири ҳал бўлган эди. Сари Буға қолган-қутган отлик жангчиларни олиб Самарқандга шошди. Унга пешвоз чиқаётган Одилшоҳни эса Темурнинг ўзи бошқараётган лашкар кутиб олди. Одилшоҳга от

¹ *Шарафуддин Али Йаздий. «Зафарнома». Тошкент, 1997, 79-бет.*

жиловини орқага буришдан ўзга илож қолмаганди. Икки кун ўтгачгина Одилшоҳ ва Сари Буғанинг ҳолдан тойган, оч-наҳор, машқи паст жангчилари бир-бирлари билан кўшилдилар. Бирок исёнкор амирлар энди янги жанг эмас, тезроқ Қипчоқ даштига қочиб қолиш тадоригини кўриш ташвишида эдилар. Тезда иккала амир ҳам Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрусхон қароргоҳидан паноҳ топишди ва унинг хизматига киришди».

Шарафуддин Али Йаздий ва Низомидин Шомийларнинг шаҳодат беришича, Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо Кармана атрофидаги жангу жадалларда отасидан ўрганган ҳарбий маҳорат сирларини ишлатиб, мардлик ва жасурлик намуналарини кўрсатиб, 20 минглик лашкарни бошқариб, душманларни ер тишлатади.

Амир Темур ўғлининг бу жасоратидан, унинг бўлажак тахт вориси ва улкан лашкарбоши бўлиб улғаяётганидан бағри шукуҳ ва қувончга тўлади.

Амир Темур ва Жаҳонгир Мирзо Карманадаги Мир Саййид Баҳром, Калконота каби муқаддас жойларни тавоф айлаб, Нуротани зиёрат қилиб, Даъбус қалъаси орқали Самарқанд томон йўлга тушадилар.

Жаҳонгир Мирзо 1376 йилда Қамариддинга қарши урушда отдан йиқилиб шикастланади ва ҳаётдан кўз юмди. У эндигина 20 ёшга тўлган эди.

Амир Темур бу ўғлини ниҳоятда яхши кўрар, уни ҳамиша валиаҳд деб билар эди. Жаҳонгир Мирзонинг ўлими Соҳибқиронни чуқур қайғуга ботиради. Халқ нақлига кўра, Амир Темур Жаҳонгир ўлимидан сўнг бирор марта очилиб кулмаган. Жаҳонгирнинг жасади Кешга — Амир Темур ўн беш йил бурун отаси Тарағай Баходур ва онаси Тегина бегимлар қабри устига қурдирган мақбара ёнига қўйишга қарор қилинади. Бу маҳобатли мақбаранинг баланд мовий ғумбази Кешнинг исталган нуқтасидан кўриниб турар эди.

Жаҳонгир Мирзо билан Севинч бека — Хонзода бегимдан Муҳаммад Султон Мирзо, иккинчи хотини Бахт Мулк оғодан Пирмуҳаммад Мирзо туғилади.

Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг, унинг ўғли Муҳаммад Султон валиаҳд белгиланади.

Муҳаммад Султон Мирзо бобосининг Эрон, Ҳиндистон юришларида, 1402 йили эса Боязид Йилдиримга қарши юришида Муҳаммад Султон Мирзо фаол қатнашади. 1403 йил 12 мартда Кичик Осиёнинг Қора Ҳисор мавзеида 27 ёшида тўсатдан шамоллаб вафот этади. У Самарқандга келтирилиб дафн этилади. Олий мансаб — валиаҳдлик унга ҳам насиб этмайди.

Шундай қилиб, 20 ёшида Темурийлар тарихида ўчмас из қолдирган Жаҳонгир Мирзо Шаҳрисабздаги Доруссиёдат мажмуида абадий уйкуда. Бу хилхонанинг безакларидаги арабча битиклардан бирида қуйидаги сўзлар ёзилган: «Донолар эзгуликка интилади, нодонлар эзгуликни кутиб туради».

КАРМАНАДА УЛУҒБЕК КЕЧМИШЛАРИ

Соҳибқирон Амир Темурнинг севимли невараларидан бири, риёзиёт, фалакиёт, мусиқашунослик ва тарих илмлари соҳасида қалам тебратган давлат арбоби **Мирзо Улуғбекнинг** ҳам Кармана диёрида излари бор.

Мирзо Улуғбек тақдир тақозоси билан бир неча марта Карманада, унинг ажойиб гўшалари Работи Малик, Нурота, Даъбус қалъасида бўлган. Унинг Карманада қадамжолари бор.

Амир Темур етти йиллик (1399—1404 йиллар) урушдан ғалаба билан қайтар экан, Султониядан Табризга уғруқни¹ чақиртириб Сароймулк хоним, Туман оғо, Чўлпон Малик, Хонзода бегим каби мамликалар ва бошқа шахзодалар билан учрашган эди. Улар орасида Улуғбек ҳам бўлган. Соҳибқирон севимли невараси Мирзо Улуғбекни бағрига босиб, унга Дамашқнинг моҳир қиличсозлари ясаган олтин дастали шамширни тортиқ қилади.

Уғруқ 1404 йил 21 май куни Ферузқуҳ қалъасидан Бухорои шариф орқали Самарқандга йўл олади.

Соҳибқирон Термиз ва Кеш орқали ўз пойтахти томон отланди. «Кешда фақат бир кеча тунади ва эрталаб пири Шамсиддин Кулол, улуғ отаси, онаси, ўғли Жаҳонгир ва бошқа қариндош-уруғларининг хокипойларини зиёрат қилгандан кейин тўхтовсиз яна йўлга тушди».²

Соҳибқирон Самарқандга келгач, иккинчи куни шаҳар ҳоқими Аргуншоҳ Боғи Чинорда Амир Темур шарафига катта зиёфат уюштиради. Зиёфат чоғида Соҳибқироннинг хотирига уғруқ тушиб, уларнинг келмаганлигига хавотир бўлиб: «Ахир, у Хуросонда, Ферузқўҳда, анча орқада қолганди-ку! Маҳдулэ Сароймулк хоним ва Туман оғолар, Мирзо Улуғбек, Иброҳим Мирзо ва бошқа шахзодалар ҳам ўша уғруқда эди-ку!»³ Амир Темур дарҳол уларнинг истикболига Аргуншоҳ бошлиқ қирқ

¹ Уғруқ — подшоҳ, хон ва султонларнинг онла аъзолари ва уларнинг тирикчилик анжомлари ортилган катта қарвон. Шахзодалар ёки амирлардан бири қўшини билан унга қўриқчилик қилган.

² Б.Аҳмедов. Амир Темур. Тарихий роман. Т., 1995, 559-бет.

³ Ўша жойда.

йигитни юборди. Улар уғруқ билан Бухорои шарифда учрашдилар ва уларни Соҳибқирон сабрсизлик билан кутаётганлигини билдирдилар. Бу ҳақда Шарафуддин Али Йаздий «Зафарнома»да қуйидагича гувоҳлик беради: «...Бухорога етиб тушуб эрдиким, Соҳибқироннинг йибаргон элчиси келди. Сароймулк хоним кейин эрди, уч кун анда турдиким, барча оғолар етишдилар. Андин оғолар уғруқдин илғари бўлиб, таъжил била юридилар. Работи Малиқдан ўтиб, Чаҳор Минорга келиб туштилар, андин Тотканд ва Кўча Маликка келиб туштилар»¹.

Демак, Мирзо Улуғбек 1404 йилнинг июлида биринчи марта уғруқ билан Работи Малиқда, Кармана ва Дабусия қалъасида бўлиб, Самарқандга бобоси бағрига борган.

Соҳибқирон 1405 йилнинг 18 февралда Хитойга юриш пайтида Ўтрорда оламдан кўз юмгач, унинг тобутини 24 февраль куни амирлар Самарқандга олиб кетишга равона бўлдилар. Самарқанд сари отланган амирзодалар орасида Улуғбек ҳам бор эди. У эндигина 11 ёшга кирган эди.

Улар Самарқандга яқинлашгач, Амир Арғуншоҳ шаҳарга фақатгина Амир Темурнинг тобути ортилган тахтиравоннигина киритди. Қолганларга эса Соҳибқироннинг васиятини рўкач қилиб: «Борлиқ шаҳзодалар иттифоқ бўлиб амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирни подшоҳ кўтармагунларича бирор зот қалъага дохил этилмайди», деб ҳеч кимни Самарқандга киритмади.

Барча амиру амирзодалар Самарқанд яқинидаги Алиободда зудлик билан кенгаш ўтказиб, Улуғбекни дастлаб Бухорога, у ерда туриш имкони бўлмаса, Хуросонга, отаси Шохрух Мирзо олдига юборишни режалаштирдилар.

Улуғбекка айниқса уни вояга етказган улуғ сиймо — Сароймулк хоним билан хайрлашиш жуда оғир ботди.

1405 йилнинг 5 март куни Улуғбек ва Иброҳим Султон ҳазрати олиялари — Сароймулк хоним билан хайрлашдилар ва Шайх Нуриддин билан амир Шохмалик бошчилигида Бухоро томон равона бўлдилар. Улар Дабусия қалъасига етиб келгач, ҳали дам олишга улгурмасданок Самарқанддан чопар келиб, Сароймулк хонимдан Улуғбек Мирзога муҳрланган мактубни узатади. Унда: «Улуғжон жигаргўшам! Мирзо Халил Султоннинг нияти бузук кўринади. Ва яна онинг Бухорода ҳам одамлари борга ўхшайди. Ҳарҳолда ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Мен-

¹ Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Т., 1997, 289-бет.

га қолса, ўша ердин тезроқ ихрож бўлиб, улуғ отангизнинг олдига, Хирийга шошилганингиз маъқул...»¹ деган сўзлар битилган эди.

Бу мактуб билан Сароймулк хоним Самарқанд тахти Халил Султон қўлига ўтганлиги ва нотинчлик даври бошланганлигини билдирганди.

Улуғбек атрофидагилар билан Дабусия қалъасидан чиқиб, Шоҳроҳга — Буюк Ипак йўлига тушдилар. Бу йўл билан Бухорогача йигирма саккиз фарсахлик (168 — 196 км) ёки 8—9 кунлик йўл эди.

Улуғбек Иброҳим Султон ва ҳамроҳлари кечкурун Султонобод, Жалоир ва Қиёт орқали Карманага етиб келдилар. Зарафшон дарёси ёқасида жойлашган бу маскан, унинг хуш манзарали табиати Улуғбек диққатини тортди. Бир кеча Карманада тунаб, эрта илк саҳарда улар Работи Маликда бўлдилар. Бобоси Амир Темур қадамжоси ҳисобланган карвонсарой унга хуш ёқди. Сардобадан мириқиб сув ичгач, Малик чўли орқали Ҳазора сари йўл тутилди. Баҳовуддин Нақшбанд устозларидан бири Мавлоно Ориф Деггароний қабрларини зиёрат қилгач, мамлакатда осойишталик ўрнатилгач, тагин бу жойларни қайта тавоф айлаб келишини кўнглидан ўтказди. Малик чўлига чиққач, мўғулларга қарши курашда жасорат кўрсатиб шаҳид бўлган Маҳмуд Таробийнинг жасоратлари устида ҳам у йўлда кетаётиб узоқ хаёл сурган эди.

Улуғбек ва Иброҳим Султонлар йўлини турли-туман паррандалар кесиб, уёқдан-буёққа ўтардилар. Амирзодалар эса ғамгин ва нотинч равишда Бухорои шариф томон ошиқардилар.

Бухоро ва унинг атрофидаги туманлар, жумладан, Кармана ҳам тахт учун курашлар жараёнида темурий шаҳзодаларга қўналга ва таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилиб келди.

1406 йил феввалида Халил Султонга қарши жангларда Шоҳмалик ва Пирмуҳаммадлар енгилгач, Улуғбек Шоҳмалик билан отаси Шоҳрух хузурига жўнаб, давлатни бошқариш илми билан шуғуллана бошлайди.

Шоҳрух ўғли Улуғбекни Самарқанд ҳукмдори этиб тайинлагач, Кармана ҳам, табиийки, унга қарашли ерларга киради.

Мирзо Улуғбек илм-фан ривожига катта эътибор бериб, 1417 йилда Бухорода катта мадраса курдиради ва

¹ Б.Аҳмедов. Улуғбек (Эссе). Т., 1989, 40—41-бетлар.

хар сафар мадраса қурилишларидан хабар олишда Кармана орқали ўтиб туради.

Мирзо Улуғбек бобоси Амир Темур анъаналарини давом эттириб, турли давлатлар билан дипломатик муносабатларни яхшилашга ҳаракат қилади. Бу даврда Хитой ва Ҳиндистон билан дипломатик муносабатлар ўрнатилади.

1420 йилда Шохрух ва Улуғбек 530 кишидан иборат элчилик қарвонларини Хитойга юборади.

1421 йилда Тибетдан Бухоро ва Самарқандга элчилар келади.¹

Улуғбек ва Шохрух Ҳиндистонга Вижоянагар саройига тарихчи Абдураззоқ Самарқандий бошчилигида элчилар юборади. Муаррих Абдураззоқ Самарқандий (1413—1483 йилларда яшаган) «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъа ул-бахрайн» (Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш ўрни) китобида темурийлар ва, шу жумладан, Мирзо Улуғбекнинг Карманда бўлганлиги ҳақидаги воқеаларни Ҳофиз Абрунинг «Мажмуъа ат-таворих» китобидан олинган манбалар асосида баён этган. Унда кўрсатилишича, Мирзо Улуғбек 1419 йилнинг 18 ноябрида Кармана орқали Бухорога бориб, Хоразмдан Шохмалик юборган вакилларни қабул қилади. Улар Улуғбекка совға тариқасида бир неча ов қилишга ўргатилган қушларни тақдим этадилар.²

1419 йилнинг 28 ноябрида эса, ўзи қурдирган Бухородаги мадрасага ташриф буюриб, муллаваччалар ва уларнинг домлаларига совғалар инъом этади ҳамда улар билан қизгин суҳбатлар қуради.

«XIX аср охирида бу мадрасада 80 хужра бўлиб, унда 200 дан ортиқ талаба таҳсил олган. Уларнинг ҳар бири йилига 3,5 тилладан стипендия олишган, бу маблаб тирикчилик ва китоб харажатларини тўла таъминлаган. Бу ҳақда 1841—1842 йилларда Бухорога келган рус тарихшуноси Н.В.Хаников ўзининг 1843 йилда Санкт-Петербургда чоп этган «Бухоро хонлигининг тасвири» китобида гувоҳлик беради», деб ёзади тарихчи олим Фарход Қосимов.³

Мирзо Улуғбек Бухородан Самарқанд сари отланар экан, унга Қашқардан келган амирлар ҳам ҳамроҳ бўладилар.

¹ А.Муҳаммаджонов. Темур ва темурийлар салтанати. Тарихий очерк. Т. 1996, 85-бет.

² Қаранг: Б.Шалотонин. Город на берегу Зарафшана. «Кизилкум», 1999, 20—40-сонлар.

³ Ф.Қосимов. Темурийлар даврида Бухоро. Бухоро, 1996, 60-бет.

Хофизи Абрунинг «Зубрат ут-таворихи Бойсунқурий» асарида кўрсатилишича, 1419 йилнинг ноябридан 1420 йилнинг 8 январигача роса 40 кун Улуғбек Кармана ва Хатирчи атрофидаги Куфийн қалъасида тўхтаб ов қилган. Бу жойларнинг ҳавоси тозалиги, булоқларга бойлиги, серўт тоғ яйловлари, айниқса, ҳайвонот олами Мирзо Улуғбек ва унинг шерикларини мафтун этган. Чинакам, Кармана, Нурота, Оқтоғ, Қоратоғ ўсимликларга ва ҳайвонот оламига жуда ҳам бой жойлар ҳисобланган. Бу ҳудудларда 62 оила, 335 уруғдан ташкил топган 686 хил ўсимлик ўсиши маълум.¹ Бу ўсимликларнинг аксарияти кўпйиллик бўлиб, ёввойи ҳайвонлар ва чорва моллари учун тўйимли озуқа ҳисобланади.

Навоий вилоятидаги тоғлар ва қоя тошларни узоқ вақт текширган тадқиқотчи олимлар Ж. Кабилов ва Т. Мирсоатовлар бу жойларнинг ҳайвонот оламининг ҳам бойлигига ишора қилганлар.²

Ҳозирги вақтда бу жойларнинг ҳайвонот олами бирмунча қашшоқлашиб қолган. Қоратоғ ва унинг атрофларида тулки, бўри, чиябўри, бўрсик, қуён, ёввойи мушук, жайрон каби ҳайвонлар яшайди. Баъзан жайрон, тўнғиз, сайғоқ ва архарлар ҳам учраб туради. Сайғоқ ва жайрон каби сахро ҳайвонлари Қоратоғ ораларига Қизилқумдан ахён-ахёнда ўтиб турса керак. Бу жойларда, турли-туман қушлар, ҳар хил заҳарли ва заҳарсиз илонлар, қорақурт, чаён, бий ва бошқа заҳарли қурт-қумурскалар ҳам учрайди. Кейинги вақтларда олиб борилаётган текширишлар шуни кўрсатдики, Қоратоғ ораларидан дараларнинг, шунингдек, Сармишсойнинг қоя тошларидан топилган ибтидоий буқа, бизон, ёввойи от, бўғу, шер, йўлбарс, қоплон, тўнғиз, тоғ эчкиси ва бошқа ҳайвонларнинг расмлари бу минтақанинг қадимда ҳайвонот оламига бой бўлганлигидан далолат беради. Тош даврига оид Учтут шахталарининг маданий қатламларини кавлаш вақтида топилган ибтидоий буқа, қулон, архар ва бошқа ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ҳам бу воҳанинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси бой эканлигидан далолатдир.

Мана шу бой фауна ва флора, гўзал табиат Мирзо Улуғбекни 40 кун давомида ҳордиқ чиқаришга даъват этгани ва ўзига маҳлиё қилгани тарихий исботланган во-

¹ П. Зокиров. Растительный покров Нуратинских гор. Т., 1969, с. 134.

² Қаранг: Ж. Кабилов. Сармишсойнинг қоя тошларидаги расмлар. Т., 1976, 9-бет; Т. Мирсоатов. Древние шахты Учтута. Т., 1973, с. 66.

кеадир. Ва, ниҳоят, Мирзо Улуғбек Куфийндан 8 ноябрда йўлга чиқиб, 10 ноябрь куни Самарқандга етиб келган.¹

Ўрта Осиё тарихи тадқиқотчиларидан бири Г.А.Пугаченкова Амир Темур ва темурийлар даврининг миниатюра мактаби ҳақида фикр юритар экан, бугун Америка Қўшма Штатларининг Вашингтон шаҳридаги Фрир галереясида сақланаётган Улуғбек ҳаётида даврида чизилган бир ов манзарасининг тасвири туширилган миниатюра тўғрисида ёзади. Унда Тарағай Баҳодирнинг табиат кўйнида ўз оила аъзолари билан дам олаётгани тасвирланиб, ўртада Мирзо Улуғбек, атрофидаги гиламчаларда аёллари — бегимларга хос анвойи кийимларда савлат тўкиб ўтиргани, бошларидаги рўмол остидан безакли тақинчоқлари кўриниб турганлиги, ёнларида кичкина шахзодалар ўтиргани чиройли чизилган. Сал нарироқда эса амирлар, беклар, сарой аъёнлари Улуғбекка илтифот бажо қилиб турибдилар. Хизматкорларнинг қўлларида эса бургутсимон овчи кушлар, ўк тўла садок, айримлари эса анвойи таомларни узатиш тараддудида тасвирланган.

Бу миниатюрада Улуғбекка алоҳида эътибор берилгани, рангларга ниҳоятда бой, ям-яшил ўтлоқ ва осмоннинг заррин ёғдусида одамлар устидаги ранг-баранг кийим-кечаги ов манзарасини жуда ҳам бойитишга ҳизмат қилганлиги кўрсатилади.

Худди шунга ўхшаш яна бир миниатюра Лондондаги Кейр коллекциясида сақланаётгани ҳам хабар қилинади.²

Бу миниатюралар Мирзо Улуғбекнинг Зарафшон дарёси бўйларию, Сармиш, Нурота тизма тоғлари атрофидаги овларини эслатмасмикан?

Улуғбек Самарқанддан Ғиждувон ва Бухорога ўтишда бир неча марта Карманада тўхтаб ўтганлиги ҳам маълум. Улуғбек XV асрнинг 30—40-йилларида отаси Шохрух Мирзо билан Дашти Қипчоқнинг Шарқий қисмида истиқомат қилувчи ўзбек қабилалари хони Абулхайрхонга қарши муттасил жанглар олиб боришга мажбур бўлади. Кўчманчилар киш фаслларида Мовароуннаҳр худудларига тез-тез бостириб кирар, шаҳар ва кишлоқларни талаб кетар эдилар. Кармана ҳам бундан мустасно эмас эди. Айниқса, 1431 ва 1435 йиллардаги Абулхайрхон

¹ Қаранг: *Б.Шалотонин*. Город на берегу Зарафшана. «Кизилкум», 1999, 20—40-сонлар.

² Қаранг: Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т., 1996, 210—211-бетлар.

хужуми Самарқанддан Хоразмгача бўлган худудни камраб, жумладан, Кармана ва унинг атрофларида Шоҳрух Мирзо билан бирга ўгли Улуғбек ҳам бу жангу жадалларда иштирок этган.

Мирзо Улуғбек бобоси Соҳибқирон Амир Темури сингари ислом уламо ва пирларига катта эҳтиром билан қарайди. Шулардан бири Абдулҳолик Ғиждувонийга атаб, унинг макбараси ёнида 1432 — 1433 йилларда мадраса қурдилади. Бу мадраса бугун ғиждувонликлар ва Абдулҳолик Ғиждувонийни зиёрат қилишга келувчиларнинг севимли масканига айланган.

Улуғбек Ғиждувонда қурдирган мадрасанинг қурилишларидан хабар олиш учун борганларида ҳам Кармана ва Малик чўли орқали ўтган. Унинг Кармана, Работи Малик ва Малик чўли орқали катта жасоратлар кўрсатиб, мўғулларга қарши курашган Маҳмуд Таробий ҳаёти билан кизикқани ва бу ҳақда ёзиб қолдирган тарихий лавҳалари мароклидир. Улуғбек ўзининг «Тарихи арбаъ улус» (Тўрт улус тарихи) асарида Маҳмуд Таробий ҳақида тўлиқ маълумотлар бериб, унинг ботир ва жасурлигини, кенг халқ оммаси уни қўллаб-қувватлаб, «шаҳарнинг бутун аҳолиси ташқарига отилиб чиқиб, (Маҳмуд Таробий) атрофига жам бўлдилар», деб таъкидлайди. Улуғбек бу китобида унинг Чўли Маликда кум тўзонлари орасида ҳалок бўлганини тасвирлаб, «ногоҳ кўзо камондори шастидан жон олувчи ўк — қадар новаки Шайх Маҳмуд Таробий қатли учун етиб келиб тегди. У йиқилиб жон берди. Унинг ўлимидан ҳеч ким воқиф бўлмади. Зеро, ўша хангомда қаттиқ шамол кўзғалиб, улкан тўзон пайдо бўлди. Чунончи, одамлар бир-бировини ҳеч бир кўрмай қолдилар. Мўғул лашкари буни Шайхнинг кароматига йўйиб, жанг қилишдан юз ўгирдилар; Таробий одамлари уларнинг пайига тушдилар. Тангри халқидан қарийб ўн минг нафар киши ўлдирилди».

Улуғбек Малик чўлида бўлган бу шафқатсиз жанг ҳақида, Маҳмуд Таробийни халқ Шайх ва лашкарбоши сифатида улуглагани тўғрисида фикр юритиб, қуйидагиларни баён этади: «Шайх одамлари қатл этиш ва талон-торождан қўл тортганларида, ўз шайхларидан ному нишон топмадилар. «Шайхимиз ғойиб бўлибди. Биз одамларнинг кўзидан ғойиб бўлмоқни истадилар. Шайх қайтиб келгунларича у кишининг иниларини Шайх ўрнига қойиммақом қилармиз», деб Муҳаммад, Али деган (укалари)ни Шайхнинг қойиммақоми қилдилар.

Барча авом ва бебош одамлар ул кишига тобеълик қамарини жонлари белига боғладилар ва (дуога) қўл

кўтардилар. Сўнг кўнгилларига нима келса қила бошладилар, не айтгилари келса, айтдилар».¹

Демак, Улуғбек нафақат Кармана ва унинг атрофларидан ўтган, балки у бу жойларнинг тарихи билан ҳам қизиққан ва Маҳмуд Таробий қахрамонлигини батафсил ўрганиб, у ҳақда ўз китобига киритган. XIII аср тарихчиси Алоуддин Отамалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонкушойи» китобини ҳам зўр қизиқиш билан ўқиб, «Тўрт улус тарихи»ни ёзганда ундаги маълумотлардан фойдаланган.

Улуғбек улуғлаган, бугунги Навоий вилоятининг Малик чўлида халқ озодлиги ва эрки учун жон берган қахрамон Маҳмуд Таробийнинг хотирасини эъзозлаш биз навоийликлар учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Президентимиз Ислом Каримовнинг Фармони билан Малик чўлида қад кўтараётган Навоий тумани маркази Исломобод шаҳарчаси кўчаларидан бирига Маҳмуд Таробий, яна бирига эса Мирзо Улуғбек номи берилиши айни муддао бўлур эди.

Айни маҳалда Кармана ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим роль ўйнаган улкан Зарафшон воҳасининг қок марказида тарихий Миёнкол ва Бухоро вилоятларини боғлаб тургувчи муҳим нукта эди. Тарихий кармана вилоятида саййидлар, мирлар, хожалар сулоласига мансуб бошқа нуфузли шахслар ҳам кўплаб яшаганлар. Биз ушбу рисолада фақат улардан умумтарихда фаол иштирок этганларга, хусусан, Соҳибқирон ва темурийларга тўхталиб ўтдик. Энг қадимий тарих ва Кармана, Буюк Ипак йўли ва Кармана, Ислом дини ва Кармана, туркий давлатлар ва Кармана, тасаввуф тариқатлари ва Кармана, Шайбонийлар даврида Кармана, манғит амирлари даврида Кармана сингари бир қанча мавзулар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Зотан, Кармана Мовароуннаҳр тарихидаги фаол шаҳарлардан биридир.

Жаҳон тарихида Амир Темур ва темурийларнинг жасоратлари беқиёсдир. Буни дунё халқлари тан олмоқдалар. Уларнинг тарих саҳифаларидаги хизматларини, табаррук қадамлари теккан мукаддас жойларни ўрганиш бизнинг бурчимиздир.

Ана шу ишнинг моҳиятини чуқур идрок этган Кармана туман ҳокими Ф.Муҳиддинов ва қатор карманаликлар Соҳибқирон ва темурийлар руҳи покларини шод этиш ниятида шу рисоланинг рўёбга чиқишида амалий ёрдам кўрсатдилар.

Муаллиф уларга миннатдорчилик изҳор этади.

¹ *Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., «Чўлпон» нашриёти, 1993, 301-бет.*

900

СУЛАЙМОН ИНОЯТОВ
СОҲИБҚИРОН ВА ТЕМУРИЙЛАР
НАЗАРИ ТУШГАН ДИЁР

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2002

Мухаррир: *И.Шоймардонов*
Мусаввир: *М.Самойлов*
Техник муҳаррир: *Д.Габдрахманова*
Саҳифаловчи: *М.Атхамова*
Мусаххих: *Ю.Бизаатова*

Теришга берилди 20.07.2002. Босишга рухсат этилди 30.07.2002.
Бичими 84x108¹/₃₂. Офсет босма. Шартли босма табоғи 1,68. Нашриёт-
ҳисоб табоғи 1,9. Адади 2000 нусха. Буюртма № 3800. Баҳоси
шартномада келишилган.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.